

ADAPTACJA RZECZOWNIKÓW NIEODMIENNYCH DO POLSKIEGO I ROSYJSKIEGO SYSTEMU DEKLINACYJNEGO

Zarówno język polski, jak i rosyjski należą do tzw. języków flekcyjnych, a więc tych, w których formy wyrazowe zmieniają się w zależności od użytego przypadku, liczby i rodzaju (imiona) czy też osoby, czasu, strony i trybu (czasowniki). „W językach tego typu wyrazy składają się z dwóch części: tematu będącego elementem stałym, z którym wiąże się znaczenie, i końcówki (morfemu syntaktycznego), która jest elementem wymiennym, i charakteryzuje wyraz pod względem formalnym: informuje o jego funkcji składniowej przez wskazanie na przynależność do określonej kategorii części mowy, a także do bardziej szczegółowych klas gramatycznych”¹.

Rzeczownik, jak każda odmienna część mowy, ma właściwy sobie zasób kategorii określających jego rolę w zdaniu. Końcówki rzeczowników są wykładnikami kategorii przypadku, liczby i rodzaju, tzn., że rzeczowniki mogą występować w wielu formach w zależności od potrzeb zdaniowych. Innymi słowy, rzeczownik odmienia się: z określonym tematem łączą się różne końcówki, które nie zmieniają znaczenia wyrazu, lecz sygnalizują jego przydatność do pełnienia odpowiednich funkcji składniowych.

Ostatnie stwierdzenie nie wyczerpuje niestety całej złożoności zagadnienia, jakim jest odmiana rzeczownika w języku polskim i rosyjskim. Jak wiadomo, w zasobie leksykalnym obu języków istnieją tzw. rzeczowniki nieodmienne, tylko pozornie nie związane ze zjawiskiem deklinowania tej części mowy. Stanowią one zbiór wyrazów zróżnicowanych pod względem znaczenia. Wśród nich można wydzielić następujące grupy:

1. rzeczowniki pospolite (apelatywy), np.:

¹ D. Buttler, H. Kurkowska, H. Satkiewicz, *Kultura języka polskiego (zagadnienia poprawności gramatycznej)*, Warszawa 1986, s. 124.

pol. *alibi*, *atelier* [atelje], *attache* [atasze], *beri-beri*, *salami*, ros. *ампула*, *виски*, *гнү*, *радио*, *цеце*;

2. rzeczowniki własne (imiona i nazwiska oraz nazwy miejscowe), np.: pol. *Hugo* [igo], *Caracas*, *Nagasaki*, *Palermo*, *Poe* [pou], ros. *Гарибальди*, *Кармен*, *Перу*, *Токио*, *Чили*;

3. skrótowce różnych typów, np.: pol. *bhp*, *OHP*, *PCK*, *PLO* [pe-el-o], *PTTK*, ros. *ATC* [a-tę-ęc], *гороно*, *ИТВ* [пе-tę-y], *ССО* [эc-эc-o], *управделами*.

W artykule nie będę zajmować się wszystkimi wyżej wymienionymi grupami wyrazów. Chcę skoncentrować się jedynie na zjawisku adaptacji nieodmiennych apelatywów do systemów deklinacyjnych języka polskiego i rosyjskiego. „Wielki słownik polsko-rosyjski”² i „Wielki słownik rosyjsko-polski”³ wymieniają około 600 nieodmiennych wyrazów pospolitych. Większość z nich – 400 jednostek leksykalnych – to rzeczowniki rosyjskie. Polskich apelatywów nieodmiennych oba leksykony notują znacznie mniej – nieco ponad 200.

Nieodmienne rzeczowniki pospolite w języku polskim i rosyjskim są najczęściej wyrazami obcego pochodzenia. Na gruncie języków przyjmujących nie nastąpiła ich pełna adaptacja gramatyczna, tj. nie dostosowały się one do wzorców deklinacyjnych obu języków, chociaż w większości wypadków są niewątpliwie w powszechnym użyciu, np.: pol. *alibi*, *boa*, *dementi*, *dżudo*, *hobby* [hobbi], *kakao*, *spaghetti*, ros. *бузды*, *дено*, *интервью*, *купе*, *метро*, *такси*, *шоссе*.

Brak asymilacji rzeczowników nieodmiennych można tłumaczyć jedynie obcą polskiemu lub rosyjskiemu systemowi gramatycznemu postacią, ponieważ zarówno w gramatyce polskiej, jak i rosyjskiej nie ma przepisu, który by nakazywał nieodmienianie wyrazów obcego pochodzenia. Za dużo ich jest w obu językach, żeby można było tego się domagać. Wyrazy zapożyczone najczęściej bywają przez naród, który je przejmuje dostosowywane do jego nawyków językowych. S. Szober pisał, że „... wchłaniając obce żywioły wyrazowe język przerabia je, przystosowując do rodzimych zwyczajów wymawianiowych, do systemu deklinacyjnego lub

² D. Hessen, R. Stypuła, Wielki słownik polsko-rosyjski, Warszawa 1988.

³ A. Mirowicz, J. Dulewiczowa, J. Grek-Pabisowa, J. Maryniakowa, Wielki słownik rosyjsko-polski, Warszawa 1993.

koniugacyjnego języka”⁴. Tak np. rzeczownik *ląd* – to przystosowana do polskiego systemu fonetycznego forma niemieckiego wyrazu *land* (samogłoska nosowa o powstała z połączenia samogłoski czystej ze spółgłoską nosową przed inną spółgłoską na wzór starych prasłowiańskich zwyczajów). Rzeczowniki *аквариум*, *техникум*, *форум* są pochodzenia łacińskiego, ale język rosyjski przystosował je całkowicie do rodzimego systemu deklinacyjnego. Wyrazy te zachowały wprawdzie w odmianie końcówkę łacińską w postaci nieodmiennego infiksu *-ум-*, ale do niego w poszczególnych przypadkach dochodzi odpowiednia końcówka rosyjska: *техникум-а*, *техникум-у* itd. Przykłady całkowitej asymilacji w obu językach można by mnożyć, ale stopień przyswojenia wyrazów zapożyczonych bywa oczywiście różny.

Analizując prace W. Doroszewskiego⁵, Р. С. Кимягаровой⁶, Л. П. Крысина⁷, Н. М. Шанского⁸ na temat możliwości adaptacyjnych języka polskiego i rosyjskiego, można dokonać klasyfikacji wyrazów obcych na podstawie stopnia ich przyswojenia. Wyraźnie rysują się trzy grupy jednostek leksykalnych.

Pierwszą grupę stanowią cytaty czyli wtręty (rosyjski termin *иностраннѣе вкрапления*), które zachowują w tekście polskim lub rosyjskim swoje obce brzmienie, obcą pisownię, a nawet postać graficzną (łacinka w grafice rosyjskiej). Przykłady cytatów mogą być identyczne w obu językach: *ad hoc*, *alter ego*, *dixi*, *ergo*, *idee*, *fixe*, *post factum*, *status quo* itd. Obcość wtrętów jest odczuwana przez ogół mówiących. Wyrazy te (i wyrażenia) nie odmieniają się, nie są przystosowane do form wyrazów polskich oraz rosyjskich i wymagają dbałości o dokładność cytatu i wymowy w ich autentycznym brzmieniu.

Do grupy drugiej możemy włączyć zapożyczenia częściowo przyswojone, powszechnie używane, ale ze względu na swą postać fonetyczną

⁴ S. Szober, *Życie wyrazów. Powstawanie wyrazów (nowotwory swojskie i zapożyczenia)*, Kraków 1929, s. 14.

⁵ W. Doroszewski, *Kryteria poprawności językowej*, Warszawa 1950; W. Doroszewski, *O kulturę słowa. Wybór porad językowych*, Warszawa 1991.

⁶ Р. С. Кимягарова, Типы и виды адаптаций заимствованной лексики в русском языке нового времени (XVIII-XX вв.), „Вестник Московского Университета” 1989, сер. 9, филология, № 6, с. 69-78.

⁷ Л. П. Крысин, Этапы освоения иностранного слова, „Русский язык в школе” 1991, № 2, с. 74-78.

⁸ Н. М. Шанский, *Лексикология современного русского языка*, Москва 1972.

nieodmienne, np.: pol. *attache, emu, harakiri, hobby, jury* [żiri], *kakao, karate, salami*, ros. *ателье, бюро, пальто, пюре, радио, суфле, турне, фортепьяно* i in.

Trzecia grupa jest najliczniejsza. Do niej zaliczyć należy wyrazy pochodzenia obcego, które otrzymują polskie lub rosyjskie końcówki fleksyjne, tzn. zostają wchłonięte przez polski i rosyjski system deklinacyjny. Są to zapożyczenia całkowicie zasymilowane, np. pol. *album, rondo, sweter, trolejbus*, ros. *аквариум, камыш, слесарь, чемпион*.

Zgodnie z przytoczoną wyżej klasyfikacją polskie i rosyjskie nieodmienne apelatywy należą do grupy pożyczek częściowo przyswojonych. Rzeczowniki te zachowują obce końcówki, a także obce miejsce przycisku. Żywe poczucie ich obcości widać również w ortografii.

Grupa apelatywów nieodmiennych w polszczyźnie była niegdyś liczniejsza. Jeszcze S. Szober⁹ w 1923 r. do nieodmiennych wyrazów zaliczał m. in. rzeczowniki *auto* i *kino*. Wraz z rozwojem procesów adaptacyjnych w języku leksemy te (i wiele innych) zaczęto odmieniać na wzór rzeczownika *sito* czy też *okno*. Obecnie te nazwy są tak silnie zdomowione w języku polskim, że przestały być odczuwane jako obce.

W przypadku słów *radio, studio* jedynie w Msc. lp. spotyka się jeszcze niekiedy postaci nieodmienne tych rzeczowników (szczególnie w mowie Polaków starszego pokolenia). Tak np. mówimy *goście w studiu* (dopuszczalna forma *w studio*), *pracować w radiu* (rzadko *w radio*). Polscy językoznawcy¹⁰ opowiadają się za odmiennością leksemów *radio* i *studio*, nie widząc większych trudności we włączeniu ich do systemu fleksyjnego.

Odmienność jest już rzeczownik *molo* (tak jak *pluco* lub *jajo*). Często jest on jeszcze przez użytkowników języka pozostawiany w postaci mianownikowej, ale z biegiem czasu zostanie zapewne objęty ogólną tendencją do całkowitej adaptacji. Opory w odmianie apelatywu *molo* spowodowane są tym, że używany on jest stosunkowo rzadko i w ten sposób nie zatarty się jeszcze zupełnie znamiona jego obcości: por. *Szliśmy w stronę molo*. Lepiej: *w stronę mola*.

Z powyższych rozważań wynika, iż w języku polskim obserwuje się dążenie do całkowitej asymilacji rzeczowników nieodmiennych. Jest to proces długotrwały, ale stopniowo postępujący. Tymczasem polszczyzna (w

⁹ S. Szober, *Gramatyka języka polskiego*, Lwów-Warszawa 1923, s. 219.

odróżnieniu od np. języka czeskiego i serbsko-chorwackiego) zajmuje drugie miejsce (po języku rosyjskim) wśród języków słowiańskich pod względem ilości rzeczowników nieodmiennych¹¹.

Sytuacja rosyjskich apelatywów nieodmiennych przedstawia się inaczej. Są one szeroko rozpowszechnione w języku i tylko ich nieodmienność wskazuje na niepełne przystosowanie do rosyjskiego systemu gramatycznego. Nie było tak w przeszłości.

W XVIII wieku i w I połowie XIX stulecia obserwowano tendencję do całkowitego przyswajania wyrazów zapożyczanych. Wszystkie pożyczki starano się wcielać do rodzimych paradygmatów deklinacyjnych (również rzeczowniki własne). Świadczyć o tym mogą przykłady zaczerpnięte z utworów literackich i prasy tego okresu:

О прочих железах написано будет в статье „Студень”. (Словарь поваренный, Москва 1795-97); *На бюро, выложенном перламутровой мозаикой ... лежало множество всякой всячины.* (Гоголь, Мёртвые души); *Пела следующее, аккомпанируя чистый выразительный голос свой звуками фортепиано ...* (Бестужев-Марлинский, Испытание).

Współcześnie językoznawcy rosyjscy, zajmujący się morfologią, opowiadają się jednoznacznie za utrzymaniem w rodzimym systemie deklinacyjnym klasy rzeczowników nieodmiennych. Ten pogląd, jak się wydaje, ma naukowe uzasadnienie. A mianowicie, cechą charakterystyczną większości rosyjskich apelatywów nieodmiennych jest to, iż w wygłosie ich morfemów rdzeniowych znajdują się fonemy samogłoskowe (o, e, u, a, y), co jest sprzeczne z morfologicznym systemem języka rosyjskiego. W rzeczownikach rdzennie rosyjskich i pożyczkach całkowicie przyswojonych morfemy rdzeniowe zawsze kończą się spółgłoską, np. *врем-я, окн-о, стен-а* itd. Obce morfemy rdzeniowe są przeszkodą nie do pokonania i rosyjskie pospolite rzeczowniki nieodmierne (z wygłosowymi samogłoskami o, e, u, a, y) muszą pozostać poza tradycyjnie pojmowanym systemem deklinacyjnym.

Do grupy nieodmiennych apelatywów rosyjskich zaliczamy również wyrazy *мисс, миссис, мадам*. Są to rzeczowniki rodzaju żeńskiego z

¹⁰ W. Doroszewski, O kulturę ... op. cit., Warszawa 1991, s. 199.

¹¹ И. М. Мучник, Грамматические категории глагола и имени в современном русском литературном языке, Москва 1971, с. 254-257.

nietypowym twardym tematem fleksyjnym i końcówką zerową w mianowniku I. poj. W systemie deklinacyjnym języka rosyjskiego nie ma oddzielnego paradygmatu dla tej grupy rzeczowników i one także pozostają nieodmienne.

Próbą włączenia rosyjskich apelatywów nieodmiennych do systemu deklinacyjnego jest pojawienie się w niektórych pracach językoznawczych twierdzeń, że rzeczowniki te odmieniają się wg *deklinacji zerowej* (wolne tłumaczenie rosyjskiego terminu *нулевое склонение*¹²), tj. we wszystkich przypadkach mają homonimiczne formy z końcówkami zerowymi.

Apelatywy *бюро, депо, какао, кино, метро, пальто, такси* i wiele innych chociaż pozostają nieodmienne (w tradycyjnym ujęciu), to jednak silnie zakorzeniły się w języku rosyjskim. Świadczyć o tym może np. fakt, że pomimo obcego pochodzenia są one podstawami słotwórczymi wielu rosyjskich wyrazów pochodnych. Prawdziwym rekordzistą wśród apelatywów nieodmiennych jest leksem *кино*, który stoi na czele rodziny wyrazowej składającej się ze 180 derywatów¹³.

Podsumowując rozważania na temat morfologicznej adaptacji nieodmiennych apelatywów w języku polskim i rosyjskim należy stwierdzić, że przebiega ona w sposób zróżnicowany. W polszczyźnie obserwuje się dążenie do całkowitego przyswajania zapożyczeń. Język polski przejmując nowe rzeczowniki stara się je przystosować do rodzimych wzorców deklinacyjnych. Na gruncie języka rosyjskiego zaznacza się tendencja do utrzymania klasy rzeczowników nieodmiennych. Na potrzeby tej grupy wyrazów rozszerzono rosyjski system deklinacyjny o kolejny typ, o tzw. *deklinację zerową*.

¹² Грамматика современного русского литературного языка, Москва 1970, с.337; Ф. К. Гужва, Современный русский литературный язык, ч. 2, Киев 1979, с. 63; Русская грамматика, Москва 1982, с. 503.

¹³ А. Н. Тихонов, Словообразовательный словарь русского языка, т. I-II, Москва 1985, с. 428-429(I).

Literatura

- Buttler D., Kurkowska H., Satkiewicz H., Kultura języka polskiego (zagadnienia poprawności gramatycznej), Warszawa 1986.
- Doroszewski W., Kryteria poprawności językowej, Warszawa 1950.
- Doroszewski W., O kulturę słowa. Wybór porad językowych, Warszawa 1991.
- Hessen D., Stypuła R., Wielki słownik polsko-rosyjski, Warszawa 1988.
- Mirowicz A., Dulewiczowa J., Grek-Pabisowa J., Maryniakowa J., Wielki słownik rosyjsko-polski, Warszawa 1993.
- Szober S., Gramatyka języka polskiego, Lwów-Warszawa 1923.
- Szober S., Życie wyrazów. Powstawanie wyrazów (nowotwory swojskie i zapożyczenia), Kraków 1929.
- Грамматика современного русского литературного языка, Москва 1970.
- Гужва Ф. К., Современный русский литературный язык, ч. 2, Киев 1979.
- Кимягарова Р. С., Типы и виды адаптаций заимствованной лексики в русском языке нового времени (XVIII-XX вв.), „Вестник Московского Университета” 1989, сер. 9, филология, № 6, с. 69-78.
- Крысин Л. П., Этапы освоения иноязычного слова, „Русский язык в школе” 1991, № 2, с. 74-78.
- Мучник И. М., Грамматические категории глагола и имени в современном русском литературном языке, Москва 1971.
- Русская грамматика, Москва 1982.
- Тихонов А. Н., Словообразовательный словарь русского языка, т. I-II, Москва 1985.
- Шанский Н. М., Лексикология современного русского языка, Москва 1972.